

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΣΤΙΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Στο πνεύμα προσφοράς των Οργανωτών των Επιστημονικών Συναντήσεων της Νοτιοανατολικής Αττικής σε «ψυχάς κεκμηκότων»¹, στη μνήμη του επιγραφολόγου Χρίστου Πέτρου Μεσογειίτη το 1984 και του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων Δημήτρη Λαζαρίδη το 1985, έρχεται να προστεθεί απόψε, στην Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση, η αναφορά όλων μας στον πρόσφατα χαμένο Αμερικανό αρχαιολόγο Ευγένιο Vanderpool, τον Αθηναίο.

Το Επιγραφικό Μουσείο ήταν χώρος περισυλλογής για τον εμβριθή επιγραφολόγο, απ' όπου με υπομονή αντλούσε γνώση απευθείας από τα αυθεντικά κείμενα, που φυλάσσονται εκεί κατά χιλιάδες. Θυμάμαι ένα πρωί, που ήρθε να μας αναγγείλει, αναστατωμένος και με δακρυσμένα μάτια, την άφιξη της «στήλης του Θεμιστοκλέους» από την Τροιζήνα στην πλαϊνή αυλή του Μουσείου. Τρέξαμε εκεί μαζί με τον φίλο του κύριο Μάρκελλο Μιτσό, τότε Γενικό Έφορο και διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, για να προϋπαντήσουμε τη στήλη, που θα γινόταν από τότε απόκτημα πολυμελετημένο μες στο Επιγραφικό Μουσείο².

Χάρη στην πνευματική αυτή συγγενεία μας διάλεξα μερικά ταφικά ενεπίγραφα μνημεία της Αττικής από μάρμαρο ή άλλη πέτρα, πολύ γνωστά σ' εκείνον, σχετιζόμενα άμεσα με τη φιλοσοφία του θανάτου σαν θεωρία και σαν πρακτική λατρείας. Τα περισσότερα είναι έμμετρα, δηλαδή επιγράμματα.

Στο επίγραμμα επιδρούν τα *έπη* και η *τραγωδία*, ενώ οι φιλοσοφικές σκέψεις με μεταφυσικές προεκτάσεις εμφανίζονται αργότερα, χωρίς να παίρνουν κυρίαρχη θέση στις αττικές επιγραφές. Περισσότερο ενδιαφέρει η διατήρηση της μνήμης των θανόντων.

Αρχίζοντας από τα αρχαιότερα μνημεία ή *σήματα*, οι επιγραφές είναι έμμετρες - συχνά με ομηρικές εκφράσεις - και γίνεται προπαντός μνεία του ονόματος του νεκρού ή της νεκράς, όπως π.χ. της *Κεραμοῦς*, όπου για πρώτη φορά γράφτηκε το ουσιαστικό *σιγήλη*³. Ακόμα γίνεται επίδειξη του μνήματος, που αυτοπαρουσιάζεται στην ομορφιά του, ζητώντας την προσοχή του επισκέπτη με το ομηρικό ρήμα *έσορῶ*, όπως π.χ. για τον Νάξιο Αλξήνορα με το *άλλ' έσίδεσθε*⁴. Συνηθέστερα εξαιρούνται τα προσόντα του νεκρού μέχρι που του παρέχονται τιμές, όπως π.χ. *το γέρας τοῦ θανόντος*, αναφορικά με τον Δαμασίστρατο, που το άγαλμά του, σαν Κούρου προφανώς, σμιλεμένο από τον περίφημο Πάριο γλύπτη Αριστίωνα -τον δημιουργό της έξοχης Φρασίκλειας⁵- είχε στηθεί από τον Πεισιάνακτα, επάνω στον τάφο του, όπως ιστορεί η σωζόμενη βάση (EM 10645) στο Επιγραφικό Μουσείο.

Ο Θάνατος χαρακτηρίζεται *δακρυόεις* και φανερά απαιτείται η συμμετοχή στο πένθος όχι μόνο των συγγενών, αλλά και του διαβάτη, γιατί το πένθος είναι *άθάνατον*⁶ και συντροφεύει πάντοτε τους επιζώντες. Καμιά φορά του δίνουν το επίθετο *χαροπός*, όπως στα άγρια θηρία⁷ και *Χάρων* απ' όπου μετά έγινε κύριο όνομα —ο *Χάρων*— και στα νεοελληνικά ο «Χάρος». Σαν θεότητα ο *Άδης* είναι αόρατος και βρίσκεται βαθιά στη γή, όπου δε φτάνουν οι ακτίνες του ήλιου ή μακριά, στα πέρατα του κόσμου. Η αντίληψη, ότι ο θάνατος είναι σκοτεινός και θεωρείται σαν μια μετάβαση στο σκότος, δηλώνεται από τις εξής φράσεις: *φῶς ἢ φάος λείπειν, ήλιου αὐγὰς λείπειν*, καθώς και από άλλες αντίστοιχες, ότι *της Περσεφόνης ο θάλαμος*⁸ ή *τά δώματά*⁹ της φιλοξενούν τον νεκρό μέσα στο έρεβος.

Ο *Άδης* θεωρήθηκε ο μέγας δικαστής και εκφράζει την ιδέα της κρίσεως μετά θάνατον, αφού ζητά ευθύνες από τους θνητούς για τα έργα και τη ζωή τους καταγράφοντας τα πάντα¹⁰. Σα βοηθοί του, του παραστέκονται οι τρεις γιοί του Δία, ο *Μί ν ω ς* που κρατά το σκήπτρο καθιστός, ο *Α ι α κ ό ς* και ο ξανθός *Ρ α δ ά μ α ν θ υ ς* που έχουν ως έμβλημα της εξουσίας τους τη ράβδο.

Η απονομή της δικαιοσύνης θεωρήθηκε πάντα προνόμιο βασιλικό και ήταν έργο του Δία που τηρεί την τάξη του κόσμου. Στον *Όμηρο* και τον *Ησίοδο* υπάρχει η συσχέτιση βασιλέων - δικαστών.

Εάν λάβουμε υπόψη τις παραπάνω δοξασίες, ήτοι το πρότυπο του Ἄδη - Κριτή και την τήρηση της ηθικής τάξης, την υποχρέωση πένθους από τους επιζώντες, τη λύπη για το χαμένο για πάντα θαυμαστό κάλλος (με την προσπάθεια διαιώνισής του στο επιτύμβιο άγαλμα μιας Κόρης ή ενός Κούρου) νοιώθουμε καλύτερα γιατί λείπει από τις Αττικές επιτύμβιες επιγραφές το *χαῖρε*, ο ανέμελος χαιρετισμός προς τους ζωντανούς. Ἐχει αντικατασταθεί συχνά με μια φιλοσοφημένη ρήση, *ὅπως οὐ γελάσεις... καί σέ μένει θάνατος* και με άλλες παρόμοιες ή με την υπόμνηση του πένθους και μάλιστα με προστακτική *στήθι καί οἴκτιρον*, «στάσου και να εκφράσεις τη λύπη σου» κατά τα δέοντα.

Από τα πολλά μνημεία, που έφεραν επάνω ένα άγαλμα ή μιαν ανάγλυφη επιτύμβια στήλη ή κάποιο ταφικό αγγείο ή άλλον —μη σωζόμενο— νεκρικό συμβολισμό, διαλέξαμε μονάχα πέντε ενεπίγραφα παραδείγματα, χαρακτηριστικά της λατρείας των νεκρών και της στάσης των Αθηναίων μπροστά στο θάνατο. Πρόκειται για τετράπλευρες βάσεις από ιδιωτικά μνήματα του βου αι. π.Χ., εκτεθειμένες στο Επιγραφικό Μουσείο, εκτός μιας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, όπου στέκει το άγαλμα του νεκρού Κροίσου¹¹.

α. ΕΜ 10641. Της μαρμάρινης αυτής βάσης¹² χάθηκε το αρχικό σχήμα, γιατί μετατράπηκε σε γούρνα. Μάλλον έστεκε πάνω της μια ανάγλυφη στήλη:

*παι[δός] [ἀπο]φθιμένοιο Κ[λεοί]το τοῦ Μεν/εσαίχμου
μνήμ' έσορῶν οἴκτιρ', ὡς καλός/ ὦν ἔθανε.*

«Σαν κοιτάξεις προσεκτικά το μνήμα του Κλεοίτου, του πεθαμένου γιου του Μενεσαίχμου, θρήνησε για το πόσο ωραίος ήταν και όμως πέθανε».

Εδώ βρίσκεται το βαθύ νόημα του θανάτου και της ζωής συνάμα, που συμπορεύονται και δηλώνονται με το κάλλος που τώρα πια καλύπτει το μνήμα. Σ' ένα κοινό σημείο ενώνονται ο επιτάφιος θρήνος και οι χαρούμενες προσφωνήσεις, οι γραμμένες επάνω στα αττικά αγγεία με το «καλός» όλο θαυμασμό για το νέο. Μακρύ το νήμα της παράδοσης, φτάνει με μιαν άλλη, πιο δραματική έκφραση, στον Επιτάφιο με την απορία της Παναγίας: *ὦ γλυκύ μου ἔαρ, γλυκύτατόν μου τέκνον, πῶς ἔδου σου τό κάλλος; ἢ πῶς τάφος νῦν*

καλύπτει;

β. ΕΑΜ 3851. Από την πάρινη βάση (540 π.Χ.) με το άγαλμα Κούρου¹³, γνωρίζουμε το όνομα του νεκρού.

*στήθι καί οἴκτιρον Κροίσου / παρά σῆμα θανόντος, ὄν / ποτ' ἐνὶ
προμάχοις ὄλεσε/ θούρος ἼΑρης.*

«Στάσου και θρήνησε κοντά στο μνήμα του Κροίσου, που τον εξολόθρευσε ο άγριος ἼΑρης, ενώ πολεμούσε ανάμεσα στους προμάχους, μαζί με τους άλλους στην πρώτη γραμμή».

γ. ΕΜ 10639. Τον ίδιο ακριβώς τύπο στάσου και θρήνησε, *στήθι και οἴκτιρον*, προτροπή για θρήνο, χάραξαν επάνω σε μιαν άλλη βάση¹⁴, που έχει εκτεθεί στην αίθουσα των αρχαϊκών του Επιγραφικού Μουσείου.

*ἄνθρωπε, ὅς στείχε[ις] καθ' ὁδόν φρεσίν ἄλλα μενοινῶν, ¹³στήθι/
καί οἴκτιρον σῆμα Θράσωνος ἰδῶν.*

Εδώ το *στήθι καί οἴκτιρον*, με την κλητική *άνθρωπε* - δηλαδή με ευρύτερο πνεύμα, απευθύνεται ανώνυμα στον διαβάτη:

«Ἄνθρωπε, εσύ που περνάς από τον δρόμο αναλογιζόμενος άλλα με το νου σου, στάσου και δείξε τη λύπη σου, σαν δεις το σῆμα του Θράσωνος».

Ο θάνατος είναι εδώ το κεντρικό σημείο επαφής. Μέσα στην αντίθεση ζωής και θανάτου, του ζωντανού που αλλού τρέχει ο νους του και του νεκρού μέσα στην προσωρινή του ανυπαρξία, αναζητείται, από τον άνθρωπο και με τον άνθρωπο, (όποιος και νάναι, πολίτης Αθηναίος ή άλλος) η συναίσθηση του κοινού πεπρωμένου¹⁶.

δ. ΕΜ 10650. Την ίδια τύχη με τη βάση του μνήματος του ωραίου Κλεοίτου είχε και η βάση του πολεμιστή Τεττίχου,¹⁷ σε δεύτερη χρήση. Φέρει τετράστιχο επίγραμμα:

*[εἶτε ἀστό]ς τις ἀνὴρ εἶτε ξένος / ἄλλοθεν ἐλθῶν,
Τέττιχον οἰκτίρα/ς ἄνδρ' ἀγαθόν παρίτω
ἐν πολέμῳ/ φθίμενον νεαράν ἥβην ὄλεσαν//τα·
ταῦτ' ἀποδουράμενοι, νείσθ' ἐπ'ί πρᾶγμ' ἀγαθόν.*

Η προσφώνηση γίνεται αυτή τη φορά πιο συγκεκριμένα προς τον Αθηναίο αστό, καθώς και προς κάθε ξένο από άλλα μέρη: «ας

συνεχίσει τον δρόμο του, αφού λυπηθεί για τον αγαθό άνδρα, τον Τέττιχο, που εξολοθρεύθηκε στον πόλεμο χάνοντας τη νιότη του». Και στον τελευταίο στίχο η προσφώνηση γίνεται στον πληθυντικό (τάχα σα ν' αυξήθηκε το πλήθος των θρηνωδών): «αφού τελειώσετε τον οδυρμό για τις παραπάνω συμφορές, πηγαίνετε στο καλό».

ε. EM 10642. Στην μαρμάρινη αυτή βάση από τον Κεραμεικό,¹⁸ έχουμε την έξαρση των προτερημάτων του νεκρού, που δε χάθηκε στον πόλεμο, όπως φαίνεται από την επιγραφή:

*σήμα πατήρ Κλεί/βουλος ἀποφθιμέ/νωι Ξενοφάντωι/
θήκε τόδ' ἀντ' ἀρετῆς / ἠδέ σαοφροσύνης.*

«Ο πατέρας Κλείβουλος έστησε για τον θανόντα Ξενόφαντο αυτό εδώ το σήμα για την αρετή και τη σωφροσύνη του».

Όστε το ιδανικό του Αθηναίου πολίτη διαφαίνεται κιόλας επάνω στα ταφικά μνημεία του βου αι. π.Χ., ενώ συχνά κάτω από το γενικό γνώρισμα αρετή, νοείται προπαντός, η πολεμική. *Άνήρ αγαθός* είναι ο πολίτης - στρατιώτης, που έχει χαρακτηριστεί έτσι κυρίως στο στρατόπεδο και στο πεδίο της μάχης. Η λέξη *σωφροσύνη* από τον 5ο αι. π.Χ. είναι μεστή φιλοσοφικού περιεχομένου, με υψηλές απαιτήσεις εναρμόνισης του εσωτερικού κόσμου με τη στάση του ανθρώπου (άνδρα και γυναίκα) στη ζωή. Ειδικά στον 4ο αι. π.Χ. η αρετή και η σωφροσύνη είναι καθοριστικής σημασίας, στόχος της παιδείας και αυστηρή δεοντολογία. Το δε *σήμα αγαθοῦ*, δηλαδή του ηθικά σωστού, και *σώφρονος άνδρός*, εκείνου που δεν αφέθηκε στην υπερβολή και ενήργησε με σύνεση, δηλώνει πορεία ζωής σύμφωνη με τις πλατωνικές θεωρίες.

Με τη δεοντολογία της αρετής και σωφροσύνης έδενε πάντοτε ο γάμος, ιδιαίτερα με το χαρακτήρα που έχει ως Μυστήριο. Ήταν μια απαραίτητη προσφορά σε άμεση συνάρτηση με τη δομή της αρχαίας κοινωνίας, καθώς και της οικονομίας. Φθάνει να σκεφτούμε τη σημασία του *κλήρου* στην αρχαία Ελλάδα, το νόμο για τις *έπικλήρους* θυγατέρες από το Σόλωνα, τον φόβο της πόλης - κράτους για την *«έρήμωση τῶν οἰκῶν»* εξαιτίας τυχόν απώλειας του *κλήρου* της οικογένειας και την αποδοκιμασία των αγάμων νέων από την κοινωνία.

Ο γάμος εντάσσεται μέσα στην πορεία και τον αγώνα της ζωής. Μέχρι σήμερα στην ακολουθία του γάμου με τον ύμνο της «*Άγιοι μάρτυρες οί καλῶς ἀθλήσαντες καί στεφανωθέντες*» και με τη χρήση των στεφάνων, συνδέεται το μυστήριο του γάμου με τον αγώνα και το Μαρτύριο. Όπως σήμερα τους αγάμους συνοδεύει στον τάφο το «*στεφανάκι*», σύμβολο του γάμου, έτσι και τότε επάνω στις επιτύμβιες στήλες, τους κιονίσκους, τις τράπεζες και τα άλλα μνήματα απεικονιζόταν η *λουτροφόρος*,¹⁹ το ειδικό τελετουργικό αγγείο του καθαρισμού των μελλονύμφων.

Σε μια επιγραφή η μάννα θρηνεί, γιατί δεν άναψε την γαμήλια λαμπάδα στον γυιο της, που χάθηκε πρόωρα: *οὐ λαμπάδα ἤψεν νυφικῆ*.²⁰ Αυτό σημαίνει πως ο νέος πέθανε άγαμος· δεν έγινε ποτέ η γαμήλια πομπή από το πατρικό σπίτι της νύφης στου γαμπρού, όταν μες στη νύχτα προχωρούσαν με αναμμένες τις λαμπάδες για τον εξευμενισμό των χθονίων θεοτήτων και με επικλήσεις για τη διαιώνιση του είδους.

Την ζωνηρή αντιπαράθεση της χαράς του γάμου και της επικήδειας τελετής ή του τάφου έχουμε από τον Όμηρο²¹ ως τα επιγράμματα μεταγενέστερων χρόνων, όπως π.χ. στις εκφράσεις *τάφον αντί γάμου, θρήνον αντί γάμου*²² κ.ά. Από τις αρχαιότερες κιόλας επιτύμβιες επιγραφές μέχρι σήμερα τονίζεται η θέση του πατέρα που είχε την κακή μοίρα να χάσει τον γυιό του. Ο πρόωρος θάνατος κρίνεται ορθά από τους αρχαίους επιγραμματοποιούς, αντίθετος στη φύση και έξω από τους κανόνες της φθοράς: *οὐ τό θανεῖν ἀλγεινόν, ὄπερ καί πᾶσι πρόκειται, ἀλλά πρὶν ἡλικίας καί γονέων πρότερον*.²³ Υπήρξε θέμα επαναλαμβανόμενο, που άγγιζε άμεσα την ανθρώπινη ψυχή. Άλλωστε ο θρήνος επιτρεπόταν να φθάσει σε υψηλούς τόνους μόνο στις περιπτώσεις εκείνες, που ξέφευγαν από τον αιώνιο νόμο της φθοράς. Οδηγοί υπήρξαν οι μεγάλοι ποιητές, που έβλεπαν το αναπόφευκτο, την φυσική αναγκαιότητα του θανάτου, σαν ένα οφειλόμενο χρέος. Ο Σοφοκλής έγραψε (*Ηλέκτρα* 1173): *πᾶσιν γάρ ἡμῖν τοῦτ' ὀφείλεται παθεῖν*; και ο Ευριπίδης (*Άλκηστις* 418): *γίγνωσκε δέ ὡς πᾶσιν ἡμῖν κατθανεῖν ὀφείλεται*. Κατά συνέπεια το επίγραμμα, που δέχεται την επίδραση της τραγωδίας, κινείται στο ίδιο πνεύμα και έτσι εκείνος, που έφυγε στον Κάτω Κόσμο, θεωρεῖται τῷ θανάτῳ *μηκέτι ὀφειλόμενος*²⁴, σαν να εξόφλησε το χρέος του.

Η στάση του Αθηναίου που πενθεί έπρεπε να είναι συγκρατημένη. Πράγματι, μιαν ήρεμη και βαθιά θλίψη αποπνέουν οι επιτύμβιες αττικές στήλες των κλασικών χρόνων. Η μετριοπάθεια αυτή μαζί με τη νοσταλγία εκφράζεται με το ρήμα *άνιῶμαι*, όπως έχουμε σ' ένα από τα τελευταία προσκτήματα του Επιγραφικού Μουσείου από δωρεά²³.

*Αὐτοκλείδο τό/δε σῆμα νέο π/ροσορῶν ἀν/ιῶμαι
καί θα/νάτοι ταῦ[.] / ἀν[- - -]*

Με θαυμαστή αμεσότητα μιλώντας στο πρώτο πρόσωπο ο φίλος, ο συγγενής ή ο απλός διαβάτης ομολογεί πως, αντικρύζοντας το μνήμα του νέου Αυτοκλείδου, διακατέχεται από θλίψη. Δυστυχώς η στήλη είναι σπασμένη και έτσι χάθηκε η συνέχεια του λόγου, που φαίνεται πως αναφερόταν στον θάνατο γενικά. Εδώ το ρήμα *άνιῶμαι* εκφράζει ιδιαίτερα τη νοσταλγία, τον πόθο για το αγαπημένο πρόσωπο, που χάθηκε. Συχνά αναφέρεται στο ζευγάρι, που το χώρισε ο θάνατος, αλλά και σ' ένα ευρύτερο χώρο γνωστών και φίλων. Κάποτε τονίζεται με το ίδιο ρήμα το κενό, που άφησε ο νεκρός σ' ολόκληρη την πόλη, όπως στο επίγραμμα αυτό, για έναν πολίτη, μεστό σε νόημα μέσα σε δύο μόνο στίχους, που αποδίδεται στον Σιμωνίδη και διασώθηκε στην «Παλατινή Ανθολογία» (7,302).

*Τῶν αὐτοῦ τίς ἕκαστος ἀπολλυμένων ἀνιάται·
Νικόδικον δέ φίλοι καί πόλις ἤδε ποθεῖ.*

«Τον καθένα διακατέχει η θλίψη για τους δικούς του, που χάθηκαν, όμως τον Νικόδικο και οι φίλοι του και αυτή ακόμα η πόλη τον ποθεί». Η συμμετοχή στο πένθος εξαιρείται με έμφαση, *πόλις ἤδε*, που πιθανότατα είναι η πόλη - κράτος των Αθηνών μέσα στον 5ο αι. π.Χ.

Στον Πλάτωνα και μάλιστα στον διάλογό του «Φαίδωνα», που είναι η μελέτη του θανάτου, γίνεται (με τη διαλεκτική πάντα) η απόδειξη της συζυγίας της ζωής και του θανάτου. Τη δογματική άποψη για την αθανασία της ψυχής, των Ορφικών, που ελευθερώνεται από το *διαχωρισμό σάρκας και οστών*²⁶ ανάγει ο Πλάτων σε επιδίωξη του φιλοσόφου για να λυθεί η ψυχή πραγματικά από τον καταναγκασμό των αισθήσεων και να προχωρήσει στην αναζήτηση και εμπέδωση της αλήθειας. Γι' αυτό η ψυχή δεν εγκαταλείπει ποτέ την παιδεία της, την παίρνει μαζί της και μετά το φυσικό θάνατο, που

είναι ένα επεισόδιο, ένα ορόσημο της πορείας της ζωής και μια ανακύκλυσή της. Ζωή και θάνατος είναι δύο σημεία αναφοράς για την καταξίωση του κάθε ανθρώπου. ²⁷

Σε μια εσχατολογική ερμηνεία, που δεν υπάρχει σε άλλο πλατωνικό διάλογο, βρίσκουμε και μια ενδιάμεση κατάσταση μεταθανάτιας ζωής της Ψυχής, μετά την κρίση των νεκρών. Και πέρα από τους άλλους δύο σχετικούς διαλόγους, τον «Γοργία» και την «Πολιτεία», δίνεται με το μύθο του θανάτου στον «Φαίδωνα» η ελπίδα για την αθανασία, σε όσους έκαναν κακό, μετάνιωσαν γι' αυτό και δοκιμάστηκαν. Σχετίζεται η αθανασία της ψυχής με το καλό και το κακό κι έτσι γίνεται η Κρίση. Το έθιμο της ταφής συνδέθηκε με την προαιώνια λατρεία της Γης και την αναγέννηση των αγαθών και των δικαίων, που δικαιούνται να χαίρονται το φως, όπως τονίζεται π.χ. στα τρία επιγράμματα που διαλέξαμε:

α) [Χαῖρ]ε, Διοδώρου Δι[όγε]νες, φύς δίκαιος καί εὐσεβής.

[ε]ἰ θεός ἐσθ' ἢ γῆ, κἀγὼ θεός εἰμι δικάϊως·

ἐκ γῆς γάρ βλαστῶν γενόμεν νεκρός, ἐκ δέ νεκροῦ γῆ.

Διογένης.

«Χαίρε, Διογένη του Διοδώρου γυιέ, που γεννήθηκες δίκαιος και ευσεβής. Εάν η γη είναι θεός κι εγώ είμαι θεός δικαιωματικά· γιατί, αφού βλάστησα από τη γη, είμαι νεκρός και ξανά γη «από το νεκρό».

β) Σωφροσύνης ἀρετῆς μνημεῖον τοῦτ' ἀνάκειται

Πύρρῳ Ἀγασικλέος παιδί καταφθιμένῳ·

εἰ δ' ἦν τοὺς ἀγαθοὺς ἀνάγειν, πάλιν ἤλθες ἂν εἰς φῶς,

ἐκπρολιπῶν ἀδύτους Φερσεφόνης θαλάμους.

«Αυτό εδώ έχει υψωθεί, ως μνημείο σωφροσύνης και αρετής για τον Πύρρο, τον χαμένο γυιο του Ἀγασικλέους· εάν γινόταν ποτέ, να ανεβάσουμε τους αγαθούς πάνω στη γη, εσύ θα ερχόσουν πάλι στο φως, εγκαταλείποντας τους αδύτους θαλάμους της Περσεφόνης»²⁸.

γ) Κρίος.

οὗτος, ὅς ἐνθάδε κεῖται, / ἔχει μὲν τούνομα κριοῦ, /

φωτός δε ψυχὴν ἔσχε / δικαιωτάτου.

Παίζει ο ποιητής με το όνομα του νεκρού Κρίος, θεωρώντας ότι

το ταπεινό όνομα του κριού - κριαριού δεν ταίριαζε στον άνδρα που ενθάδε κείται, γιατί αυτός είχε ψυχή απαυγασμένη με φως δικαιοσύνης. Παρόλο ότι η επιγραφή χρονολογείται στα 400 π.Χ. μπορεί να θεωρηθεί σαν προοίμιο του Χριστιανισμού.²⁹

Όστε τα μηνύματα αυτά πέρασαν στο επίγραμμα των κλασικών χρόνων και ξανά πάλι με τους Νεοπλατωνικούς στον Χριστιανισμό. Η διάδοσή τους οφείλεται στην ελπίδα για την μεταθανάτιο ζωή και στη δύναμη του ποιητικού λόγου.

Ιδιαίτερα οι μορφωμένοι Έλληνες, κινούμενοι από περιέργεια όσο και αγάπη για τα αρχαία γράμματα, διάβαζαν απευθείας τους ενεπίγραφους λίθους και αντιγράφανε από εκεί κατά προτίμηση στίχους. Εκτός από τις ποιητικές συλλογές, την «Παλατινή Ανθολογία» που αναφέραμε παραπάνω κ.ά., ένας εκπληκτικός πλούτος αρχαίων επιγραμμάτων έφθασε αποσπασματικά ως εμάς μέσα από τους Κώδικες. Συχνά πρόκειται για «απόγραφα», δηλαδή αντίγραφα του κειμένου από την ταφόπετρα. Η αντιγραφή επιγραφών υπήρξε μακρυνά παράδοση των Βυζαντινών, που συνεχίσθηκε αραιότερα και με κάποιες διακοπές από τους τουρκοκρατούμενους Έλληνες.

Ονομαστό στάθηκε το επιγραφικό έργο στη «Γεωγραφία» του Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης Μελετίου (1728 Βενετία) με πηγές τους αρχαίους και βυζαντινούς συγγραφείς και άμεση μελέτη των επιγραφών από την πέτρα, όπως φανερώνει ο υπότιτλος της «Γεωγραφίας» του:

«Συλλεχθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων Παλαιών τε καί Νέων καί εκ διαφόρων επιγραφών τῶν εν λίθοις».

Και ο Ρήγας ο Βελεστινλής στο περιθώριο της Μεγάλης Χάρτας έχει αντιγράψει επιγραφές των Αθηνών, εκτός από εκείνες των Φερών.

Φωτεινό παράδειγμα της πρωτόφαντης αυτής αγάπης των Ελλήνων για το λόγο, στην ανώτερη μορφή του πιστότητας επάνω στην πέτρα, δίνει ο Καβάφης σε ένα ποίημά του. Σκύβει και μελετάει με δυσκολία μια φθαρμένη επιτάφια πλάκα ενός Ρωμαίου, αν κρίνουμε από το όνομα, που ήταν γεννημένος στην Αλεξάνδρεια και ήταν Χριστιανός. Ο ποιητής σαν επιγραφολόγος, συμπληρώνει μεθοδικά με τις ειδικές αγκύλες τα κενά της ταφόπετρας και τονίζει το άωρο

του θανάτου, που άρπαξε τον Λεύκιο στα 27 του χρόνια. Με το ποίημά του «Εν μηνί Αθύρ»³⁰, ο Καβάφης τον αποθανάτισε.

ΕΝ ΤΩ ΜΗΝΙ ΑΘΥΡ

ΜΕ δυσκολία διαβάζω στην πέτρα την αρχαία
 «ΚΥ[ΡΙ]Ε ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΕ» Ένα «ΨΥ[Χ]ΗΝ» διακρίνω.
 «ΕΝ ΤΩ ΜΗ[ΝΙ] ΑΘΥΡ» «Ο ΛΕΥΚΙΟ[Σ] Ε[ΚΟΙΜ]ΗΘΗ».
 Στη μνεία της ηλικίας «ΕΒΙ[ΩΣ]ΕΝ ΕΤΩΝ»,
 Το Κάππα Ζήτα δείχνει που νέος εκοιμήθη.
 Μέσ στα φθαρμένα βλέπω «ΑΥΤΟ[Ν]... ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΑ».
 Μετά έχει τρεις γραμμές πολύ ακρωτηριασμένες:
 μα κάτι λέξεις βγάζω - σαν «Δ[Α]ΚΡΥΑ ΗΜΩΝ», «ΟΔΥΝΗΝ»,
 κατόπιν πάλι «ΔΑΚΡΥΑ», και «[ΗΜ]ΙΝ ΤΟΙΣ [Φ]ΙΛΟΙΣ
 ΠΕΝΘΟΣ».
 Με φαίνεται που ο Λεύκιος μάλαως θ' αγαπήθη.
 Εν τω μηνί Αθύρ ο Λεύκιος εκοιμήθη.

Έτσι σαν να ήταν Έλληνας γεννημένος, ένοιωσε την συνέχεια της παράδοσής μας ο Ευγένιος Vanderpool, ο Αθηναίος. Με λατρεία έσκυβε επάνω στους ενεπίγραφους λίθους, αναζητώντας άπληστα και υπομονετικά, μια ζωή ολόκληρη, το βαθύτερο νόημά τους.

ΝΤΙΝΑ ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πλάτων, Νόμοι 927b
2. Ντ. Πέππα - Δελμούζου, « Περὶ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Θεμιστοκλέους », AAA II, 1 (1969), σελ. 146 - 156.
3. IG I² 997· EM 10646· βλ. L. H. Jeffery, *The local Scripts of Archaic Greece*, σελ. 71, 76, πιν. 2.
4. Σ. Καρούζου, Εθνικὸν Αρχαιολογικὸν Μουσείον, Συλλογὴ Γλυπτῶν (1967), αρ. 39, σελ. 35.
5. IG I² 1014· EM 13383· SEG XXI (1965), 158· N. M. Kondoleon, *Aspects de la Grèce préclassique* (1970), 53 ff· του ἰδίου, AE (1974), σελ. 1 - 12· Περὶ τοῦ σήματος τῆς Φρασικλείας, Απολογία μίας ἐρμηνείας· J. et L. Robert, *Bull.* 1971, 150· G. Daux, *Comptes rendus Ac. Inscr.* (1973), σ. 382 - 393· του ἰδίου, *Les ambiguïtés du grec KOPH*, ZΠΕ 12 (1973), σελ. 225 - 234.
6. W. Peek, *Griechische Vers - Inschriften* (1955), 64· του ἰδίου, *Griechische Grabgedichte* (1960) 67, Λύπας ἀθανάτου παρέχω.
7. Α. Σκιαδά, *Επί τύμβῳ* (1967), σελ. 15, λέοντες χαροποί.
8. W. Peek (σημ. 6), GG61 (IGI² 5450, GV 488), GG 94 (IG II² 10998, GV 1637), GG 99 (IG II² 11594, GV 1697), GG 441 (IG II² 11169, GV 1889).
9. W. Peek (σημ. 6), GG 87 (IG II² 6004, GV 1492).
10. Αισχύλου, *Ευμενίδες*, στ. 321.
11. Σ. Καρούζου (σημ. 4), σελ. 28.
12. IG I² 982· ἐπίσης βλ. W. Peek (σημ. 6), GG 45, σελ. 64.
13. W. Peek (σημ. 6), GG 46, σελ. 64· ἐπίσης Stevens and Vanderpool, «An inscribed Kouros base», [*Hesperia*, Suppl. 8 (1949), 361-364].
14. IG I² 971· ἐπίσης βλ. W. Peek (σημ. 6), GG 47, σελ. 64.
15. Το ρήμα «στείχεις» καὶ το «ἄλλα μενοινῶν» προέρχονται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο· β92: «νόος δέ οἱ ἄλλα μενοινᾶ»; Ξ221: «ἄπρηκτον γε νέεσθαι ὅ,τι φρεσὶ σῆσι μενοινᾶς»; T164: «εἶ περ γάρ θυμῶι γε μενοινάει πολεμίζειν».
16. Σκιαδάς (σημ. 7), σελ. 28· Θέογνις 595.
17. IG I² 976· ἐπίσης βλ. W. Peek (σημ. 6), GG 50, σελ. 66.
18. IG I² 986· βλ. ἐπίσης W. Peek (σημ. 6), GG 34, σελ. 60.
19. Π.χ. ἡ στήλη με λουτροφόρο τοῦ Παναϊτίου Αμαξαντέως, IG II² 5601· βλ. Σ. Καρούζου (σημ. 4), αρ. 884, σελ. 87· ἐπίσης, Ντ. Πέππα Δελμούζου, *Επιτύμβια καὶ οικογενειακά μνημεῖα ἀπὸ τὴν Ν. Ἀττικὴ, Πρακτικά Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς*.
20. W. Peek (σημ. 6), GG 234, σελ. 150.
21. Ὅμηρος, ο 524 καὶ ρ 476, προ γάμοιο· υ 307, καὶ κέτοι ἀντί γάμοιο πατήρ τάφον ἀμφεπονείτο.

22. W. Peek (σημ. 6), GV 1250 και 1991β, 14.
23. W. Peek (σημ. 6), GG 121.
24. W. Peek (σημ. 6), GV 370.
25. Δωρεά του μηχανικού κ. Θάνου Νικολούτσου· Βλ. Αγγ. Ματθαίου, Δυο αρχαϊκές αττικές επιτύμβιες στήλες, *Ηoros* 4 (1986), σελ. 31-34, πίν. 4-5· EM 13474.
26. W. Peek (σημ. 6), GG 218: ὄστέα μὲν καὶ σάρκας, σελ. 142.
27. W. Peek (σημ. 6), GG 465, σελ. 278: «ἀθάνατον ψυχὴ».
28. α) W. Peek (σημ. 6), GG 220, σελ. 144 και β) GG 122, σελ. 92.
29. γ) W. Peek (σημ. 6), GG 59.
30. Ο μήνας Αθύρ του Αιγυπτιακού ημερολογίου αντιστοιχοῦσε με τον Πυανεψιώνα των Αθηναίων (Οκτώβρη, Νοέμβρη), «Παλατινὴ Ανθολογία», IX, 383 Μέγα Ετυμ. s.v. Αθύρ. Τὴν θεὰ Αθώρ εταύτιζαν οἱ Ἕλληνες με τὴν Αφροδίτη. Για τὴ σχέση τῆς θεάς - σύμβολο τῆς σαρκικῆς χαρᾶς - με τὸ θάνατο τοῦ εφήβου στο μήνα που ἦταν αφιερωμένος σε ἐκείνη, πρβλ. Α. Κόμη, Κ. Π. Καβάφης (Κέρκυρα 1935), σ. ἐξ.

*Summary***THE PHILOSOPHY OF DEATH THROUGH
THE FUNERAL INSCRIPTIONS
OF ATTICA**

Funerary monuments in Attica consisted of an epigram and a stele with relief, a statue or sepulchral vase, or, maybe, some other death - symbol that has not survived. The epigram was influenced by tragedy and epic poetry, and soon formulaic expressions were used. In the earlier period the monument simply bore the name of the departed as well as a brief address to the passerby, though not the optimistic salutation XAIPE. Later on, the inscription commemorated the qualifications of the deceased, thus perpetuating his lost memory or his lost beauty in the case of a premature death. Moreover, it could urge not only the friends and relatives but every mortal to a temperate participation in the grief process, since death is a common destiny. Through the epigram the Athenian ideals of virtue and wisdom - ἀρετή και σωφροσύνη - are revealed, as well as various eschatological beliefs, many of which reached christian theories through the Neoplatonists.

The lecture was delivered at a special colloquium dedicated to Eugene Vanderpool, who contributed greatly to the studies of Attic Epigraphy and Topography.

DINA PEPPAS - DELMOUSOU